

חמודי שי

על התורה והמועדים

הגנינים ורעיונות מחודשים בדרך הדרוש והמוסר בפרשת השבוע | גליון ל"ז | פרשת כי תצא תשפ"ו

הסבירות לקיום מצות בן סורר ומורה

א

מצוות

כנגד היצר הרע

פרשת כי תצא נפתחת בשלושה עניינים הנראים כנפרדים: "יפת תואר" - האשה היפה בשביה; "האיש אשר לו שתי נשים" - האחת אהובה והאחת שנואה, והאיסור לקפח זכויותיו של הבן הבכור הנולד מאשתו השנואה; ו"בן סורר ומורה". אך חז"ל ברוח קדשם הבינו כי פרשיות אלו קשורות זו בזו.

"וְרָאִיתָ בִּשְׂבִיָּה אִשָּׁת יִפֶּת תֹּאֵר וְחִשְׁקָתָּ בָּהּ וְלִקְחָתָּ לָּהּ לְאִשָּׁה" (דברים כא, יא)

רש"י, בשם חז"ל, פירש: "לא דברה תורה אלא כנגד יצר הרע שאם אין הקב"ה מתירה ישאנה באיסור, אבל אם נשאה סופו להיות שונאה שנאמר אחריו כי תהיין לאיש וגו', וסופו להוליד ממנה בן סורר ומורה לכך נסמכו פרשיות הללו"

רש"י רואה את הסדר כשרשרת של סיבה ומסובב: החייל הנושא את יפת התואר סופו לשנואתה, ומן האיחוד השנוא הזה יצא בן סורר ומורה. התורה הציבה פרשיות אלו זו בצד זו להורות על עוד פן של העיקרון של "עבירה גוררת עבירה". התורה רואה את חולשת האדם ואי יכולתו לעמוד נגד יצרו בשעת מלחמה, ומלמדת על התוצאות ההרסניות שיהיו לטווח ארוך.

יפת תואר: התרת הרצועה - אך תוך כדי ריסון

חז"ל אמרו: לא דברה תורה

עניינים שנתבאר

א

מצוות כנגד היצר הרע ----- יפת תואר: התרת הרצועה - אך תוך כדי ריסון ----- בן סורר ומורה: מצווה רחוקה מקיום ----- מצווה שנועד למנוע את עצם יישומו ----- - יפת תואר ובן סורר ומורה - למנוע "תחילתו בתאוה וסופו באסון" ----- כשהתורה היא סייג לעצמה

ב

והתעלמות: כבוד התורה ----- האם הפטור הוא זכות שאפשר לוותר עליה ----- כבוד לעומת ביזוי ----- על מה הכבוד? ----- המסר מהשברי לוחות ----- שתי אסכולות באיזון בין ענווה ולפנים משורת הדין

אֲלֹא כִּנְגַד יִצְרָר הָרַע - כלומר, התורה מתחשבת במאבקו של האדם ואינה דורשת ממנו מה שהוא למעלה מכוחו ברגע של פיתוי עצום. רש"י מבאר כי ההיתר הזה מוקף מיד בתהליך המחליש את המשיכה: האשה מובאת אל הבית, מראה משתנה להרחיקה מן היופי, והיא מתאבלת חודש ימים שלם בטרם שיוכל לקחתה לאישה (רש"י, דברים כא, יב-יג).

הכלי יקר מבאר שאפילו עצם האבל של היפת תואר על אביה ואימה היא גם תחבולה נגד היצה"ר. וז"ל "ועיקר תחבולה זו היא כדרך שנאמר 'טוב ללכת אל-בית-אבל מלכת אל-בית משה' באשר הוא סוף כל-האדם והחי יתן אל-לבו' (קהלת ז, א).

כי על ידי זה יזכור יום המיתה ואז ודאי אזיל היצה"ר, וכשהיא בוכה ומתאבלת על אביה ואמה הרי הוא יושב בבית אבל תמיד וע"י זה יזכור ליצרו יום המיתה ואז ודאי אזיל ואז תשקוט תאותו...". התורה לא התירה סתם; היא מאטה את הרגע, משנה את הסביבה, ונותנת זמן לעוצמת התאוה הראשונית לשקוע בכל מיני תחבולות. ורק אם התאוה עדיין גוברת לאחר כל התהליך הזה - התורה מתירה להמשיך - אך עם אזהרות לתוצאות הקשות שסופו לשנוא אותה ולהוליד ממנה בן סורר ומורה.

בן סורר ומורה: מצווה רחוקה מקיום

הסבירות לקיום כל תנאי הבן סורר ומורה לחייבו סקילה כמעט אפסית. המשנה מגבילה את כל משך הזמן לתקופה קצרה מאוד:

לאחר סימני
הבגרות
הראשונים,
שתי שערות,
אך לפני

גידול הגוף המלא (סנהדרין סח ע"ב), ובכל אופן לא יותר משלושה חדשים, ואם הגיע לגידול מלא קודם גמר השלושה חודשים, הוא גם פטור (סנהדרין סט ע"א; רמב"ם, הלכות ממרים ז, ו).

ואף בתוך החלון הצר הזה, הדין חלרקאם מתקיימים תנאים מדויקים רבים: הבן אוכל שיעור מסוים של בשר ושותה יין, שנקנו בכסף גנוב, באופן מסוים; הוא עושה כן לאחר התראה וחוזר על המעשה בפני עדים; ושני ההורים מביאים אותו יחד לבית דין (סנהדרין עא ע"א). רבי יהודה מצמצם עוד, ודורש שההורים יהיו דומים בקול, במראה ובקומה, על פי "איננו שומע בקולנו" (סנהדרין עא ע"א)..

מתוך ריבוי התנאים המיוחדים הללו, מביאה הגמרא את הדעה כי בן סורר ומורה "לא היה ולא עתיד להיות", והפרשה נכתבה רק לדרשה ולמוסר (סנהדרין עא ע"א). אף על פי שרבי יונתן אמר שפעם אחת ראה מקרה כזה, הדעה הרווחת היא שהתורה הגדירה את הדין בתנאים רבים בלתי סבירים עד שאינו מתגשם בעולם המעשה.

מצווה שנועד למנוע את עצם יישומו

הכלי יקר (דברים כא, יח) מבאר כי פרשה זו לא נועדה ליישום מעשי, אלא לשמש אזהרה והרתעה וז"ל: "ואולי טעמו של דבר לפי שבן סורר ומורה לא היה ולא יהיה ולא נכתבה הפרשה כי אם כדי שישמעו הבנים ויראו ולא יעשו כדבר הזה, ומ"ש וכל ישראל ישמעו היינו שישמעו פרשה זו ומשפט הכתוב בה ויראו הבנים מלמרות עיני כבודם של אב ואם, ולכך לא נאמר "ולא יזידון עוד", כי לשון "עוד" מורה על דבר הנעשה כבר, שלא יהיה נעשה עוד, וזה אינו. שהרי בן סורר ומורה לא היה דברים מעולם ולא נכתבה פרשה זו כי אם להפיל אימתה ופחד על הבנים..." עכ"ל לענייננו.

יפת תואר ובן סורר ומורה – למנוע "תחילתו בתאוזה וסופו באסון"

המשנה מלמדת כי "בן סורר ומורה נידון על שם סופו - ימות זכאי ואל ימות חייב" (משנה סנהדרין ח, ה) רש"י בפרשתנו מבאר ע"פ הגמרא (סנהדרין עב ע"א): "ובן סורר ומורה נהרג על שם סופו הגיעה תורה לסוף דעתו סוף שמכלה ממון אביו ומבקש לימודו ואינו מוצא ועומד בפרשת דרכים ומלסטם את הבריות, אמרה תורה ימות זכאי ואל ימות חייב".

יפת תואר ובן סורר ומורה מסמנים שני אופנים של מהלך אחד: יפת תואר תחילתו בתאוזה עזה באדם בוגר וסופו בשנאת אשתו וקלקול בניו. בן סורר ומורה מלמד על חשיבות ראשית עיצוב דרכו של הצעיר. בשניהם התורה מתערבת טרם יהיה מאוחר מידי וקשה לתיקון.

ביפת תואר התורה משהה, משנה את הסביבה, ומאפשרת לעוצמת התאוזה הראשונית להתקרב. בבן סורר ומורה התורה ציוותה פרשה שלמה "שלא היה לא עתיד להיות" כהרתעה, ולהטביע בעומק נפשו של הצעיר את הסכנה שבהשרשת הרגלים הרעים. לפי דברי הכלי יקר הנ"ל זה הסיבה האמיתית "שלא עתיד להיות" - מכוח הרתעת התורה! ובין שתי הפרשיות - פרשת האשה השנואה - המלמדנו כיצד אי יציבות וחוסר שלום בית פוגעות בדור הבא.

כשהתורה היא סייג לעצמה

העיקרון המשותף הוא שהתורה אינה רק מגיבה לכישלון; היא משתדלת למנוע את התפתחות הכשלון. פעמים על ידי השהיה ושינוי סביבה; ופעמים על ידי אזהרה חמורה והרתעה.

חז"ל יישמו אחר כך את הרעיון הזה בגזירות ובתקנות "ועשו סייג לתורה" (אבות א, ב) "כדי להרחיק אדם מן העבירה" (ברכות א, א). אף על פי שייגי חז"ל שונות מדין תורה בכמה מהלכותיהם, התקנות הללו משקפות את אותה חכמת התורה: גבולות נוספות למנוע מלהגיע להפרת תורה ר"ל.

פרשיות אלו מלמדות כי התורה מבקשת לא רק לאסור

והתעלמות: כבוד התורה

לֹא-תִרְאֶה אֶת-שׁוֹר אָחִיךָ אוֹ אֶת-שִׂי נְדָחִים וְהִתְעַלְמָתָ מֵהֶם הָשִׁב תְּשִׁיבֵם לְאָחִיךָ... וְכֵן תַּעֲשֶׂה לְכָל-אֲבֹדֶת אָחִיךָ אֲשֶׁר-תֹּאבֹד מִמֶּנּוּ וּמִצָּאָתָהּ לֹא תֹכֵל לְהִתְעַלֵּם (דברים כב, א-ג)

במבט ראשון, המילה "וְהִתְעַלְמָתָ" בפסוק הראשון נראית תמוהה. הרי התורה מצווה בדיוק את ההיפך: "לֹא תֹכֵל לְהִתְעַלֵּם"! לכן חז"ל דורשים מן הלשון המיוחדת הזאת לימוד נוסף: "פעמים שאתה מתעלם - ופעמים שאי אתה מתעלם", יש מקרים שמותר להתעלם, ויש מקרים שאסור.

בין ה"פעמים שאתה מתעלם" מביאה הגמ' (בבא מציעא ל ע"א) "זקן ואינו לפי כבודו" - אדם חשוב, שהטיפול באבידה והחזרתה אינם לפי כבודו. הגמ' מסבירה שהפטור חל כאשר אילו היתה האבידה שלו עצמו, לא היה מחשיב את הטיפול בה כדבר הראוי לו (בבא מציעא ל ע"א-ב).

האם הפטור הוא זכות שאפשר לוותר עליה

מכאן עולה שאלה עמוקה. התורה פוטרת את האדם החשוב מפני שהשבת האבידה אינה לפי כבודו. אבל מה הדין אם הוא עצמו אינו מקפיד על כבודו? האם רשאי הוא לוותר על הפטור ולהשיב בעצמו את האבידה? בנקודה זו נחלקו הראשונים: הרמב"ם (הלכות גזילה ואבידה פי"א ה"ז) פוסק שאף על פי שהוא פטור, מי שרוצה ללכת בדרך הטוב והישר ולנהוג לפנים משורת הדין - ישיב את האבידה, אף שזה אינו לפי כבודו, וכן פסק המחבר (חושן משפט סימן רסג סעיף א). לפי הרמב"ם, אם כן, "והתעלמות" מעניקה לתלמיד חכם פטור. היא

מגינה על כבודו, אך אינה אוסרת עליו לוותר על הפטור הזה. ואדרבה, נכונותו להשפיל את עצמו לטובת חברו היא דרך מוסרית גבוהה יותר.

הרא"ש (סימן ערב) סבור אחרת. לדעתו, כאשר החזרת האבידה היא באמת אינה לפי כבודו - אין לו להשיבה בעצמו. אפילו אם רוצה לנהוג לפנים משורת הדין, לא יעשה זאת על ידי ביזוי עצמו. ואם רוצה - יכול לפצות את הבעלים מממונו שלו, אך אל יתבזה בהשבת האבידה, וכדעת הרא"ש פסק הרמ"א (חושן משפט שם).

אך דעת הרא"ש צריך עיון. ההלכה נקבע כרב יוסף שפסק "אפילו רב שמחל על כבודו - כבודו מחול" (קידושין לב ע"א). אם תלמיד חכם רשאי למחול על כבודו, מדוע אינו יכול פשוט לומר: "איני מקפיד על כבודי, ואני רוצה להשיב את האבידה?"

כבוד לעומת ביזוי

הריב"ש, בשם הראב"ד, רואה הבחנה שעשויה להסביר את שיטת הרא"ש. יש הבדל בין כבוד לבין ביזוי. תלמיד חכם רשאי למחול על הכבוד שאחרים חייבים כלפיו. הוא יכול לוותר על זכות מסוימת או להתיר לאחרים שלא לנהוג בו את הכבוד הראוי למעמדו. אבל ביזוי - שונה. לפי הריב"ש והראב"ד, רב אינו יכול להתיר את ביזוי עצמו. ומדוע? אם הכבוד שלו הוא - מדוע אין לו גם את הזכות למחול עליו? ייתכן שהתשובה טמונה בהבנת מקור כבודו של התלמיד חכם.

על מה הכבוד?

ונלענ"ד שהכבוד המיוחד הניתן לתלמיד חכם אינו כבוד ל"אדם מוכשר" בלבד, זהו כבוד התורה שהוא קנה והפך לחלק מעצמותו. חז"ל משווים את הדבר בצורה מפורשת ביותר רבא אומר: "כמה טפשי שאר אינשי דקיימי מקמי ספר תורה ולא קיימי מקמי גברא רבה" (מכות כב ע"ב) שתרגומו: כמה טיפשים הם אותם אנשים שקמים מפני ספר תורה ואינם קמים מפני אדם גדול (תלמיד חכם).

התלמיד חכם נחשב לא פחות מספר תורה

מ מ ש !
מכבדים את
ה ת ל מ י ד
חכם מפני
ש ה ת ו ר ה

שורה בו. במובן זה אפשר להשוות את התלמיד חכם לארון הקודש - כלי הנושא את התורה. הוא עמל וקנה תורה ועשה אותה חלק ממהותו שנאמר "ובתורתו יהגה יומם ולילה" (תהלים א, ב עיין קידושין לב ע"ב) אך עם כל זה, התורה שבתוכו לא הצטמצמה להיות רכוש הפרטית בלבד, היא עדיין נשארת תורת ה' "מורשה קהילת יעקב" (דברים לג, ד), שניתנה ירושה לכל כלל ישראל.

יש שני סוגי מחילה שונים. תלמיד חכם יכול לומר: "אני מוחל על כבודי המגיע לי מכוח התורה", אך אינו יכול לומר: "אני מוחל על עצם כבוד התורה"! כבודו האישי שייך לו. כבוד התורה שהוא מייצג - אינו שלו. ניתן להסביר את שיטת הרא"ש על פי ההבחנה של הריב"ש והראב"ד. כאשר מעשה מסוים הוא רק פחות מכובד ממה שראוי לתלמיד חכם - ייתכן שהוא יכול למחול על כבוד ממעמדו האישי. אבל כאשר המעשה מהווה ביזוי ממש למי שנושא את התורה בקרבו - אין הדבר עניין אישי בלבד. ענוותנותו אינה יכולה לבוא על חשבון כבוד התורה גופא.

המסר מהשברי לוחות

עוד מאמר של רב יוסף עשוי להאיר את הרעיון הזה עוד יותר: "אשר שברת ושמתם בארון, מלמד שהלוחות ושברי לוחות מונחין בארון. מכאן לתלמיד חכם ששכח תלמודו מחמת אונסו שאין נוהגין בו מנהג בזיון (מנחות צט ע"א).

ההשוואה עמוקה. הלוחות השבורות כבר לא הציגו את דברי התורה כפי שהיו, ובכל זאת נשארו קדושות ונשארו בתוך הארון. כך גם התלמיד חכם ששכח תורתו - אינו מאבד את הכבוד של התורה שנהיה חלק מעצמותו.

ויש בכך עומק מיוחד שדווקא רב יוסף הוא שאמר את הדבר. הגמ' במקום אחר מספרת שרב יוסף

עצמו חלה ושכח את תלמודו, עד שתלמידו אביי החזיר לו את תורתו על ידי שחזר עמו על מה שלמד ממנו תחילה (נדרים מא ע"א).

מכאן עולה שהקשר בין תלמיד חכם לתורה עמוק יותר מן הידע שהוא זוכר ברגע זה. התורה מטביעה חותם באדם. גם כשזכרוננו כושל - שרידי התורה שנשא עדיין שומרים על קדושתם. התלמיד חכם אינו רק בעל ידע. הוא נעשה כמו לוחות הנושאות את התורה.

שתי אסכולות באיזון בין ענוה ולפנים משורת הדין

עתה אפשר להעריך את עומק המחלוקת בין הרמב"ם לרא"ש. לפי הרמב"ם, תלמיד חכם שמוותר מרצונו על כבודו כדי להשיב אבידת חברו - מגלה את דרך הטוב והישר. ענוותנותו עצמה עשויה להוסיף כבוד לתורה, בכך שהיא מראה את החסד והדאגה לזולת שהתורה מולידה בתוכו.

לפי הרא"ש, לעומת זאת, כפי שהבינוהו הריב"ש והראב"ד - יש גבול שאפילו ענוה אינה רשאית לחצות. כאשר המעשה מהווה ביזוי לתורה שהוא נושא בתוכו - אינו יכול להתייחס לכבוד זה כאל רכוש הפרטי.

שתי השיטות מכירות בכך שהתורה משנה את האדם. ההבדל ביניהן נעוץ בקביעת האופן שבו השינוי הזה מתבטא. לפי הרמב"ם, גדולתה של התורה עשויה להתגלות דווקא כאשר נושאה משפיל את עצמו כדי לסייע לחבירו. לפי הרא"ש, יש מקרים שבהם התורה דורשת מנושאה שלא להשפיל את עצמו, מפני שהכבוד אינו שלו בלבד. בעוד שתלמיד חכם רשאי למחול על הכבוד שלו, הוא אינו יכול למחול על כבוד עצם התורה שהוא נושא בתוכו, כנלענ"ד.

מהרא"ל צינץ

באיזו "עטיפה" נגיש תפילתנו לפני הבורא?

לקראת סוף פרשתינו, מספר פסוקים מלמדים אותנו מהי

ההתנהגות הנכונה הנכונה של עשיר כלפי העני.

וְאִם אִישׁ עֲנִי הוּא לֹא תִשָּׁכַח בְּעֵבְטוֹ: הָשִׁב תִּשָּׁב לוֹ אֶת הָעֲבוֹט כְּבוֹא הַשָּׁמֶשׁ וְשָׁכַח בְּשִׁלְמָתוֹ וּבִרְכָּךְ וְלֹךְ תִּהְיֶה צְדָקָה לְפָנָי יְהוָה אֱלֹהֶיךָ: שְׂבִיעִי לֹא תַעֲשֶׂק שָׂכִיר עֲנִי וְאֶבְיוֹן מֵאֲחִיךָ אוֹ מִגֵּרְךָ אֲשֶׁר בְּאַרְצְךָ בְּשַׁעְרֶיךָ: בְּיוֹמוֹ תִּתֵּן שְׂכָרוֹ וְלֹא תָבוֹא עָלָיו הַשָּׁמֶשׁ כִּי עֲנִי הוּא... (כד, יב-טו).

רבינו המהרא"ל למד מפרשה זו יסוד גדול, שקושר בין התנהגות נכונה כלפי העני לבין קבלת תפילותינו ע"י שוכן מרומים.

הביטוי "וְלֹא תָבוֹא" מופיע בתנ"ך שלש פעמים:
א. בפרשתנו (כד, טו): "וְלֹא תָבוֹא עָלָיו הַשָּׁמֶשׁ".

ב. ביחזקאל (כד, טז): "וְלֹא תָבוֹא דְמַעַתְךָ".

ג. בירמיה (ה, יב): "וְלֹא תָבוֹא עָלֵינוּ רָעָה".

העובדה שבשלושת פסוקים אלו נכתב ביטוי זהה, מלמדת שיש קשר בין שלשת הפסוקים. וכך מפרש זאת רבינו המהרא"ל.

חלק א. הקשר שבין "וְלֹא תָבוֹא עָלָיו הַשָּׁמֶשׁ" ובין "וְלֹא תָבוֹא דְמַעַתְךָ".

כידוע, נאמר בגמ' ברכות (לב.) ואע"פ ששערי תפלה ננעלו שערי דמעה לא ננעלו שנאמר שמעה תפילתי ה' ושועתי האזינה אל דמעתי אל תחרש. כלומר שגם בזמן הזה שננעלו שערי תפילה קיים כח שגורם לתפילה להתקבל, והוא כח הדמעות. המתפלל ומוריד דמעות, תפלתו מתקבלת.

אולם, קיים כח גדול יותר מכח הדמעות, והוא כח תפילת העני. וכך אומר הזוהר [בתרגום ללה"ק]: תִּפְלָה לְעֲנִי כִי יַעֲטוּף... אחת שבכל התפילות שבגללם מתעטפים לפני המלך. ולא נכנסים עד שנכנסת תפילת העני: - אמר תפלה לעני

כי יעטוף והיא התפלה שעוטפת כל התפלות הקודמות עד שתיכנס התפלה שלו. משום כך הקדים (דוד את) העני לכולן. (בראשית כג ב) ומבאר רבינו את דברי הזוהר, שתפילת העני היא כמו עטיפה ולבוש לכל התפילות האחרות, ולכן כל התפילות האחרות (ואפילו תפילות עם דמעות) ממתינות עד שתיכנס תפילת העני לפני המלך, כי כשתפילת העני נכנסת הן מתעטפות ומתלבשות בה, ורק באמצעות לבוש ועטיפה זו הן נכנסות לפני המלך.

ומשום כך, מי שגזול את העני, אפילו הוא מתפלל עם דמעות אין תפלתו מתקבלת, שכיון שהוא פוגע בעני, תפילתו לא תוכל להתעטף בתפילת העני, ולא יהיה לה דרך לבוא לפני המלך. ודבר זה נרמז בקשר שבין שני הפסוקים: מי שחס ושלום עובר על דברי התורה שציוותה "וְלֹא תָבוֹא עָלָיו הַשָּׁמֶשׁ" והוא מעכב אצלו את משכון לבושו של העני, ולא מחזירו בלילה. אזי מידה כנגד מידה יתקיים בו הכתוב "וְלֹא תָבוֹא דְמַעַתְךָ". -כפי שהוא עיכב את לבושו של העני, כך תפילתו הדומעת לא יהיה לה לא תתלבש במלבוש שלה, שהוא תפילת העני, ולא תוכל לבוא לפני המקום. כל זאת במידה לא טובה. ומהו ההיפך במידה טובה, על כך נמשיך מיד!

חלק ב. הקשר שבין "וְלֹא תָבוֹא עָלָיו הַשָּׁמֶשׁ" ובין "וְלֹא תָבוֹא עָלֵינוּ רָעָה".

מכללה של מידה רעה אנו למדים את כחה של מידה טובה. אם מי שלא מייטיב עם העני לא מתקבלת תפלתו, אזי מי שכן מקיים את דברי התורה ונוהג כשורה עם העני ועושה עמו צדקה ומחזיק אותו, הרי מידה כנגד מידה מתקבלת תפלתו. שהרי הוא היטיב לעני, וראויה תפלתו להתלבש בתפלת העני ולהיכנס לפני המלך. וזאת רומזים הפסוקים: ע"י קיום המצוה והמסר של "וְלֹא תָבוֹא עָלָיו הַשָּׁמֶשׁ" תתקבל תפלתו של המייטיב עם העני, וממילא - "וְלֹא תָבוֹא עָלֵינוּ רָעָה". כי תקובל תפלתו לטובה. הסגולה הטובה ביותר לקבלת התפילות - צדקה לעניים!